

І. С. Горнова

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ МИХАЇЛА ПСЕЛЛА: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ НАРИС

«Хронографії» Михаїла Пселла в низці історичних творів візантійської доби належить визначне місце. Самобутність та своєрідність творчого підходу Пселла до історіописання стали причиною того, що з кінця XIX ст. його праця стала об'єктом постійного студіювання, а його спадщина переосмислюється на кожному новому етапі розвитку візантиністики.

До публікації в 70-х рр. XIX ст. основних творів Михаїла Пселла відомості про нього ґрунтувалися головним чином на трактаті грецького ерудита XVII ст. Лева Алляція, який був виконаний латинською мовою і виданий в Гамбурзі в 1723 р.¹ «Роздуми про Пселла та його писання» можна умовно поділити на 3 частини. В першій з них досить систематично викладені біографічні дані Пселла. У другій частині Лев Алляцій підсумував найбільш важливі, на його погляд, студії пселлівських творів попереднього часу. Серед тих, хто займався вивченням творів Пселла та їх виданням, Алляцій відзначав італійських гуманістів Марсиліо Фічино (1433–1499), Джорджо Валлу (бл. 1447–1500), близького до італійських гуманістів єпископа Мальвазії Арсенія Апостолюса (1468–1538), швейцарського вченого-енциклопедиста Конрада Геснера (1516–1565), німецького вченого Ксіландера (Вільгельма Гольтцмана, 1532–1576) та ін. У третій частині нарису Лев Алляцій розташував відомості про невидані праці Пселла, серед яких згадується «Хронографія»².

Людина широкого гуманістичного світогляду, Алляцій вважав своїм завданням донести до відома всіх європейських вчених інформацію про видатних мислителів своєї батьківщини. Його робота не втратила значення до сьогоднішнього дня. Лев Алляцій не тільки склав каталоги виданих і невиданих текстів Пселла, а й намітив лінії взаємозв'язків між представниками грецької середньовічної вченості та італійськими гуманістами. Алляцій першим використав автобіографічні роботи Пселла, у тому числі «Енкомій матері», і позначив найважливіші віхи його біографії. Він також дав глибоку оцінку його творчості: «...Пселл був не лише видатним вченим, а й найчудовішим ерудитом. Я б навіть наважився сказати, що ніхто з греків ні в ті часи, ні в наступні не був таким винахідливим, здатним до систематизації, красномовним і глибоким дослідни-

ком речей»³. Цей перший всебічний досвід обробки творчої спадщини Пселла не був, проте, ніким продовжений довгий час.

Лише з другої половини XIX ст. в працях вчених, в чій методології поєднувалися в різних комбінаціях ерудитські, романтичні та позитивістські підходи, розпочинається новий етап вивчення спадщини Пселла.

Відзначимо насамперед грецького вченого К. Сафаса, який здійснив першу масштабну спробу відтворити життєвий шлях і особистість візантійського історика. К. Сафас, який працював у Парижі з оригінальними рукописами, видав серію джерел «Грецька бібліотека», в складі якої були опубліковані твори Пселла. У передмові до свого видання «Хронографії» 1874 р. (IV том «Грецької бібліотеки») він систематизував великий матеріал та зробив спробу представити особистість письменника на тлі історичних подій і культурного життя Візантії⁴. Його оцінка особистості візантійського історика має насамперед морально-етичний характер. К. Сафас з захопленням складав гімни обдарованості Пселла і водночас з жалем констатував, що письменник, який жив в один з найсумніших періодів візантійської історії і працював у зіпсованій атмосфері своєї доби, не міг залишитися бездоганним. Відзначаючи надзвичайну любов Пселла до наук, К. Сафас бачив його основну заслугу у відродженні у Візантії еллінської мудрості. За філософськими поглядами він відносив його до платоніків⁵. Проте цей висновок К. Сафаса є не стільки результатом аналізу філософії Пселла, скільки повторення того, що візантійський автор нерідко писав про себе сам. Багато елементів філософської концепції історика залишилися поза увагою К. Сафаса. Однак надана грецьким дослідником характеристика надалі часто повторювалася у багатьох дослідженнях про Пселла.

Близькі спостереження висловив в своєму нарисі, зокрема, А. Рамбо, один з видатних представників французької позитивістської історіографії⁶. Цей нарис з'явився вже через рік після виходу V тому «Грецької бібліотеки», в якому містилися малі твори та листи Михаїла Пселла (1876 р.). Передмова К. Сафаса до видання «Хронографії» і особливо нарис А. Рамбо збудили в науковому світі інтерес до Пселла.

В тому ж році, коли К. Сафас опублікував «Хронографію», її було введено в науковий обіг у Росії. Цей твір простудіював засновник Санкт-петербурзького центру візантиністичного вивчення, прекрасний знавець джерел, В. Г. Васильєвський, якого цікавило питання про воїнів з Київської Русі при дворі візантійських імператорів⁷. Він, однак, не ставив собі завдання системного вивчення творчості Пселла.

Велику роботу з вивчення спадщини візантійського письменника провів його учень, П. В. Безобразов. Відвідавши Італію, Грецію і Туреччину, науковець опрацював велику кількість візантійських рукописів і виконав перше в історіографії спеціальне дослідження про Михаїла Пселла⁸. Він не тільки виправив помилки, яких припустився К. Сафас, але, що особливо важливо, залучив багато неопублікованих творів візантійського письменника. Російський вчений використав і опублікував малі риторичні твори Михаїла Пселла, а також його листи. Його приваблювала перш за все політична та придворна кар'єра візантійця. Світогляду Михаїла Пселла П. В. Безобразов торкнувся лише

сумарно. Візантійську історію в цілому, як і творчість Михаїла Пселла зокрема, вчений розглядав крізь призму російської дійсності. При цьому він був дуже далекий від розчуленого погляду на Східно-Римську імперію. Його книга містить в основному негативні оцінки особистості і принципів історіописання Пселла. «Приступая к изучению Пселла, – пише він у передмові, – я считал его высокообразованным, талантливым и полезным деятелем, но чем больше я работал, тем больше убеждался, что это не так»⁹. На думку П. В. Безобразова, Пселл був типом візантійця, який здобув високих чинів лестощами і підлабузництвом. Особливу відразу П. В. Безобразова викликала безпринципність історика, який міняв переконання в залежності від обставин та жертвував правдою на догоду імператору¹⁰.

Інший видатний випускник Санкт-петербурзького університету, який викладав у 1874–1894 рр. в Новоросійському університеті, а з 1894 р. по 1914 р. був директором заснованого ним Російського археологічного інституту в Константинополі, Ф. І. Успенський, виконав спеціальну роботу «Нариси з історії візантійської освіченості». Окремий її розділ, присвячений Іоанну Італу, містить розлоге зіставлення філософських поглядів останнього з поглядами його вчителя, Михаїла Пселла¹¹. Ф. І. Успенського цікавили перш за все логічний інструментарій Пселла та його вплив на формування поглядів Іоанна Італа. Вчений першим в російській історіографії поставив питання про взаємозв'язки між грецькою освіченістю і західною схоластикою.

Ще один випускник Санкт-петербурзького університету, В. В. Васильєв, також використовував відомості Пселла у своїй праці з історії Візантії, але не займався спеціально вивченням його поглядів¹². В. В. Васильєв у 1925 р. емігрував з СРСР до США, де до 1938 р. обіймав кафедру давньої історії Вісконсинського університету, а згодом працював у дослідницькому центрі Гарвардського університету Дамбартон-Окс в Вашингтоні, який став одним із визначних центрів дослідження творчості Михаїла Пселла.

Ціла низка зарубіжних істориків висловлювала погляди на творчість Пселла, близькі до спостережень П. В. Безобразова. Підкреслюючи нерозбірливість у виборі засобів і ненаситне честолюбство Пселла, К. Крумбахер зробив висновок, що він – «типовий виразник всього самого огидного у візантинізмі»¹³. «Легковажний, талановитий, але надзвичайно цинічний», – так відгукувався про Пселла вихованець вищої школи практичних досліджень Франції румунський історик Н. Йорга¹⁴.

Разом з тим талант і непересічність особистості Пселла спонукали багатьох дослідників вийти за рамки однобічних оцінок і знайти більш глибоке пояснення його політичної позиції. Відомий німецький джерелознавець К. Нейманн приділив особливу увагу Михаїлу Пселлу у своїй роботі, присвяченій становищу Візантії у X–XI ст.¹⁵. Можна погодитися з зауваженнями П. В. Безобразова про те, що К. Нейманн не врахував деяких суттєвих рис в розвитку візантійської державності, а також внутрішньої та зовнішньополітичної історії Візантії¹⁶. Проте К. Нейманн справедливо звернув увагу на певну схожість між взаєминами, які склалися з правителями у Пселла та тими, що мали місце у діячів ренесансної культури з володарями Італії¹⁷. Пселл для К. Нейманна – фігура ренесансного

типу, яка не вміщується в рамки загальноприйнятих моральних категорій. За К. Нейманном, він був вільний використовувати свій талант за власним бажанням, що, на погляд німецького дослідника, в певному сенсі виправдовує політичну непорядність історика.

Більш «особистих» виправдань шукали для Пселла німецький вчений Б. Родіус і французький вчений К. Зервос, які працювали в першій чверті XX ст. та були схильні до поглибленого психологічного пояснення особистості історика. Б. Родіус згадував про тіньові сторони політичної діяльності та про деякі вади характеру Пселла, що не заважало йому перебувати під чарами особистості візантійського письменника. Б. Родіус давав високу оцінку інтелектуальному рівню і мужності письменника, який в умовах православної Візантії намагався відродити еллінську мудрість. В його уяві лицемірство Пселла – сумна поступка звичаям епохи¹⁸.

К. Зервос трактував особистість Пселла дещо інакше. На відміну від Б. Родіуса, він вважав, що Пселл своєю творчістю найбільш послідовно втілював тенденції свого часу. Прагнучи вписати Пселла в загальний підйом середземноморської культури XI ст., він включав історика в широкий рух, до якого відносив також і представників мусульманської культури Передньої Азії. Заслугою К. Зервоса, безперечно, є те, що його книга – це перше комплексне дослідження філософії Пселла. Пселл для французького вченого – син епохи культурного та інтелектуального підйому, т. зв. «Македонського ренесансу» X–XI ст. За словами К. Зервоса, цей рух звільнив мистецтво від догм, що його сковували, розвинув в людині культуру почуття, приніс із собою більш «особисту» і вільну інтерпретацію античності. Для французького дослідника Пселл не був оригінальним філософом, носієм нових ідей. За К. Зервосом, Пселл лише зумів перейнятися духом минулого. Неоплатонік в повному розумінні слова, він прагнув, однак, до створення синтезу всіх філософських систем і всіх культів, не виключаючи християнства. Втім, християнське вчення і теологія, на думку К. Зервоса, не займали домінуючої позиції в системі поглядів філософа. Головне, що відрізняло Пселла від сучасних йому філософів, – новий, тобто науковий, раціоналістичний спосіб мислення. Звідси його захоплення розумом і відраза до будь-якої містики і окультизму. Цей висновок К. Зервоса навряд чи можна вважати справедливим. Ґрунтувався він, мабуть, на словах самого Пселла в «Хронографії». Щодо причин присутності в працях Пселла поряд із палким захопленням давньогрецькою філософією не менш палких зречень від неї, то К. Зервос пояснював це необхідністю для вченого захиститися від звинувачень в безбожжі. Слід підкреслити, що К. Зервос не сумнівався в світському світогляді і «інтелектуальному язичництві» Пселла, що не відображає всієї суперечливості поглядів візантійського історика¹⁹.

Методологічно близьким до означених вище вчених був французький дослідник Е. Рено, який присвятив свій твір вивченню мови та стилю Михаїла Пселла. Е. Рено, таким чином, конструював образ середньовічного письменника за схемою «артистичної натури»²⁰.

Багатоплановий розгляд творчості Пселла був запропонований англійською дослідницею Дж. Хассі. Як свого часу К. Зервос, Дж. Хассі не вважала Пселла

оригінальним філософом, але на відміну від нього не відносила візантійця до послідовних неоплатоніків. На думку англійської дослідниці, раціоналістичні погляди Пселла були повною протилежністю клерикальним ідеям його часу²¹. В її нарисі приділяється значна увага пселлівській концепції історіописання. За Дж. Хассі, у візантійця були не тільки цілком визначені погляди щодо цілей історії, а й виразні уявлення про принципи історіописання. Історичний процес, крім волі людини, визначається у Пселла також провидінням. Провидіння, як вважала Дж. Хассі, було у візантійця якоюсь незрозумілою і неминучою силою справедливості нехристиянського характеру. У цьому спостереженні багато вірного, однак, важливо уточнити два моменти. По-перше, Дж. Хассі неправо-мірно позбавила світогляд Пселла християнського провиденціалізму. В тексті «Хронографії» мають місце міркування, які не залишають сумнівів щодо елементів провиденціалізму в його концепції. По-друге, можна погодитися з думкою Дж. Хассі про те, що в «Хронографії» присутня «сила справедливості», проте вона в різних випадках може ототожнюватися то з «незрозумілою силою» (яка тяжіє до античної Тюхе), то з божественною волею (християнським провидінням).

Дж. Хассі розглядала також політичні погляди Михаїла Пселла. Його політичним ідеалом вона вважала імперію. Англійська дослідниця дійшла висновку про те, що у візантійського письменника сформувалася цілком цілісна концепція вимог, яким повинен відповідати імператор. У числі цих вимог – прихильність до всіх існуючих наук. Дж. Хассі підкреслювала ентузіазм, з яким Пселл намагався стимулювати відродження навчання. Разом з тим вона справедливо констатувала, що візантієць був дуже поганим радником правителів і залишився в пам'яті нащадків перш за все як багатосторонній вчений²². Робота Дж. Хассі, хоча і містила спірні моменти, стала першим досвідом комплексного осмислення політичної концепції та особливостей історизму Пселла.

Таким чином, ми розглянули етап розвитку історіографії від ерудитських студій XVII ст. до робіт, написаних напередодні Другої світової війни. Цей етап ознаменувався розвитком історичної думки від первинного відкриття і коментування текстів Пселла та вивчення його особистості, насамперед, в морально-етичному аспекті, до перших спроб аналітичного осмислення його творчого доробку. Історики цього періоду виконали фундаментальну джерелознавчу роботу і позначили важливі напрямки подальших розвідок.

Для зарубіжних робіт другої половини XX ст. характерне істотне розширення спектру історіографічного пошуку. Дослідники цього періоду представляють різні відтінки позитивістської методології, модифікованої та збагаченої, зокрема, підходами «школи Анналів» та інших напрямків. Подальший виклад буде зосереджено в основному на роботах, в яких досліджувалися питання історико-філософських поглядів Михаїла Пселла.

Інтерес до всебічного вивчення історико-філософської проблематики доробку Пселла посилювався після Другої світової війни. Ґрунтовний нарис про філософські переконання Пселла був виконаний французьким вченим грецького походження Б. Татакісом в його книзі «Історія візантійської філософії», виданої в 1949 р. Захоплення античною філософією та широка ерудиція Пселла, за Б. Та-

такісом, пояснюються тим, що історик жив в період підйому т. зв. «еллінського духу» в Візантії. Метою інтелектуальних пошуків Пселла було прагнення примирити халдейську мудрість, еллінську науку і християнське вчення, що, на думку Б. Татакіса, поєднувалося у візантійського письменника з раціоналізмом і детермінізмом. Вчений підкреслював, що Пселл намагався виробити цілісне вчення на загальних засадах християнської доктрини, але так і не зміг цього зробити²³.

В 50-ті рр., продовжуючи розробляти тематику особистості Пселла та використовуючи надбання французької «школи Аналів», П. Іоанну, французький вчений грецького походження (як і щойно згаданий Б. Татакіс), здійснив спробу відтворити окремі сторінки повсякденного життя Константинополя і вписати до нього візантійського автора²⁴. Це дозволило йому встановити деякі факти біографії Пселла, які залишилися поза увагою інших дослідників. Зокрема, П. Іоанну вдалося висвітлити його короточасне перебування в Нарсійському монастирі, а також деякі аспекти його взаємин з друзями та родиною Дук. Все це, незважаючи на певний фактологізм, складає безумовну цінність праць П. Іоанну.

У другій половині 60–70-х рр. XX ст. знову піднімається питання про оригінальність філософської концепції Пселла. Загальноєвропейську дискусію було розпочато відомим австрійським вченим Х. Хунгером²⁵. Це питання було тісно пов'язане з розробкою започаткованої на першому з виділених нами етапів теми морально-етичного підґрунтя діяльності та творчого доробку Михайла Пселла. Шукаючи пояснення пристосуванству візантійського царедворця, вчені нерідко посилалися на життєві обставини або прагматичні міркування, які могли змусити його виявляти «низькі» сторони своєї натури. Характерний приклад в цьому відношенні – одна з робіт італійського дослідника Р. Анастазі, який намагався узгодити знамениту звинувачувальну промову проти Михайла Кіруларія з повною похвал епітафією тому ж патріарху²⁶. Він розробляв також деякі аспекти історичної концепції та методології Пселла. Зазначимо насамперед, що Р. Анастазі дещо в іншому ключі, ніж Дж. Хассі, ставив проблему провидіння у Пселла. На думку дослідника, Пселл займав проміжне становище між двома крайнощами – вірою в абсолютну владу провидіння, трактованого в християнському дусі, і визнанням свободи волі людини²⁷. Таке трактування світогляду Пселла виглядає дещо спрощеним у порівнянні зі слухним спостереженням Дж. Хассі. Як щойно зазначалося вище, провіденціалізм Пселла, за спостереженням Дж. Хассі, був лише частково християнським і включав в себе те, що вона назвала «незрозумілою і неминучою силою справедливості».

Р. Анастазі розглядав також питання про ідеального правителя в уявленні Пселла. Досліджуючи оповідь Пселла про царювання Костянтина IX Мономаха, він дійшов висновку, що незважаючи на окремі похвали, загальна оцінка Пселлом його правління негативна. Намагаючись пояснити різні підходи Пселла до опису дій різних правителів, дослідник висунув тезу про те, що розділи «Хронографії» були складені не одночасно, а судження Пселла про правителів обумовлені політичною обстановкою і його позицією на момент написання твору. Позиція Пселла навряд чи могла визначатися лише політичною кон'юктурою, проте висунуте Р. Анастазі положення, безсумнівно, є цікавим і заслуговує на

увагу²⁸. Візантійський автор, на думку Р. Анастасі, написав не історичну роботу в класичному сенсі, а склав апологію своєму політичному життю. Пселл, на його погляд, навмисне назвав свою роботу «Хронографією» в силу суто особистого характеру своєї розповіді і не використав терміна «історія», який накладає жорсткі зобов'язання. Слід, однак, зауважити, що Пселл називав свою роботу і хронографією, і історією. Крім того, Пселл цілком ясно проголосив свій намір написати історичну працю – науку нащадкам.

Дещо порушуючи хронологію розгляду, коротко зупинимось на доробку ще одного італійського дослідника, Д. дель Корно, який займав відносно деяких трактованих Р. Анастасі питань іншу позицію. Свої спостереження щодо світогляду і методу Михаїла Пселла він виклав у вступній статті до італійського видання «Хронографії» (1984 р.). На його думку, Пселл був особистістю вкрай суперечливою. Дослідник відзначав реалістичне і прагматичне бачення світу Пселлом, що зближувало його з позиціями західного середньовічного натуралізму. Відчуття реальності письменника проклало собі дорогу, долаючи візантійські історіографічні стереотипи. Д. дель Корно підкреслював прагнення Пселла бути особисто присутнім у тексті і вказувати на власну роль у подіях, проте, на відміну від Р. Анастасі, не називав його працю мемуарами. Д. дель Корно також розмірковував про концепцію історії Пселла, слушно відзначаючи нездатність візантійського автора вирішити проблему поєднання приречення і свободи волі²⁹.

До висвітлення переважно морально-етичних аспектів в творчості Михаїла Пселла тяжіє також робота грецького вченого Є. Кріараса (1972 р.). Залучивши багатий матеріал з творів Пселла різних жанрів, він поставив собі за мету представити фігуру письменника всебічно, торкнувшись різних аспектів його приватної, громадської і літературної діяльності. Пселл, на його думку, був прекрасним сім'янином, добрим другом, великим вченим і талановитим письменником, але поганим державним діячем. Автор з жалем констатував, що така видатна людина марно витратила свої сили і до того ж погано проявила себе в області, в якій їй не слід було б прагнути займати провідні ролі³⁰. Спробу грецького вченого вирішити проблему співвідношення суспільно-політичних поглядів М. Пселла з його політичною діяльністю слід визнати плідною перш за все завдяки оригінальній постановці напрямів подальшого дослідження.

Одним з кардинальних питань світогляду Пселла, яке продовжувало цікавити дослідників в цей період, було його ставлення до античної спадщини. Спектр оцінок досить широкий; як буде показано нижче, вони коливаються від відверто антиісторичних уявлень про Пселла як про епігона античності до заяв про створення ним оригінальної філософської системи. Простим імітатором античних зразків представ Пселл, зокрема, у роботі шведської дослідниці А. Гадолін, виданої у 1970 р. Вона висунула тезу про те, що історія означала для візантійців «неупереджений перелік з аналізом подій, складений в аттичному стилі і в цілому пройнятий бажанням бути якомога ближче до визнаної [класичної] моделі»³¹. Саме в такому ключі, на її погляд, і написана «Хронографія». Проте твір Пселла, як відомо, дуже суб'єктивний і, як буде показано в даній роботі, позначений яскравою індивідуальністю автора.

Протилежна точка зору була висловлена американським вченим грецького походження Е. Калделлісом, який виконав ґрунтовну роботу у відомому центрі візантинознавства в Дамбартон-Окс в США у 1999 р. На думку Е. Калделліса, Пселла не можна вважати неоплатоніком, як це зазвичай робиться³². Візантієць, на його погляд, був послідовником Платона, а його політична і філософська думка була революційною для того часу і абсолютно антихристиянською. Ці ідеї послідовно проводяться автором через всю книгу, при цьому погляди Пселла постійно порівнюються з поглядами Макіавеллі. Е. Калделліс стверджував, що хоча «Хронографія» містить захоплююче історичне оповідання, насправді вона є замаскованою філософською роботою.

Дослідник також відзначав т. зв. «реалізм» і політичний «прагматизм» візантієця. Особливої уваги заслуговують роздуми Е. Калделліса щодо ставлення Пселла до релігії. Дослідник зробив висновок, що світогляд візантійського письменника являє собою серйозний виклик православ'ю. Ці його спостереження надали імпульс до роздумів і уточнень та перегляду низки усталених кліше.

«Хронографія» зокрема і творчість Пселла в цілому приваблювали дослідників цього періоду не лише самі по собі. Вони надавали широкий матеріал для реконструкції повсякденного життя візантійського населення різних соціальних верств. В одному з етюдів монографії французького дослідника П. Лемерля відтворюються умови життя та професійної діяльності візантійської інтелігенції, зокрема, вчителів константинопольських шкіл. Автору вдалося висвітлити деякі аспекти кар'єри Пселла-викладача, а також змалювати його взаємини з іншими інтелектуалами столиці³³.

У своїй роботі «Життя та ідеологія візантійських жінок: подальші роздуми щодо умовностей поведінки та соціальної реальності за історичними джерелами одинадцятого та дванадцятого сторіч» австралійська дослідниця Л. Гарланд плідно використала матеріал «Енкомія матері» та «Промови на смерть Стилиани» для вивчення повсякденного життя візантійських жінок³⁴. В цілому їй вдалося здійснити достовірний нарис з малодослідженої теми. Роль і становище жінок у візантійському соціумі висвітлені не лише в побутовому аспекті, але й на ідеологічному рівні. Ця розвідка має важливе значення, оскільки дозволяє повніше уявити особливості соціального світогляду Пселла. Цій же меті слугувала стаття американського вченого М. Ангольда «Автобіографічний імпульс в Візантії»³⁵.

З викладеного вище видно, що у другій половині ХХ ст. зарубіжних дослідників продовжували цікавити в основному загальнофілософські та морально-етичні переконання Пселла. На відміну від попереднього періоду, в цей час візантинознавці намагалися не просто виявити певну рису його концепції, а зрозуміти соціальний та політичний контекст, який обумовив її появу. Пошуки велися і в напрямі встановлення ідеологічних та культурних чинників «феномену Пселла». Були також зроблені важливі кроки в напрямі постановки питання про історичну методологію візантійського вченого.

Окремо слід розглянути вивчення творчості Пселла в радянській історіографії, яка позиціонувала себе як марксистська і чітко дистанціювалася від інших методологій. Зазначимо, однак, що спадкоємність між російською і радянською школами візантинознавства досить помітна. З точки зору вивчення візантійської

суспільно-політичної думки взагалі і творчості М. Пселла зокрема дуже важливо позначити роль В. Є. Вальденберга. На жаль, його наукова діяльність, наскільки нам відомо, поки що не отримала належної оцінки в візантинознавстві. Тому необхідно хоча б пунктирно позначити найбільш важливі сторони цієї діяльності. В. Є. Вальденберг, за освітою юрист, почав свою діяльність наприкінці XIX ст. і залишився в СРСР після 1917 р. Його наукові інтереси знаходились в галузі вивчення візантійської політичної ідеології. Він опублікував низку статей за кордоном. Інтерес В. Є. Вальденберга до цієї теми збігся із занепадом візантинознавства в СРСР. У 20-і рр. його праці не привертали особливої уваги³⁶. До кінця своїх днів вчений удосконалював рукопис, присвячений візантійській політичній філософії, під назвою «Історія візантійської політичної літератури у зв'язку з історією філософії та державного устрою».

Цей рукопис, § 1 розділу IV якого присвячений Михаїлу Пселлу, дуже важкодоступний*. Однак невелика опублікована стаття про філософські погляди візантійського письменника дозволяє ознайомитися зі спостереженнями В. Є. Вальденберга³⁷. Вчений слушно відзначав чітке відмежування Пселлом «першої філософії» (тобто теології) від філософії взагалі. Рационалістичне пізнання в області «першої філософії» для Пселла, на погляд В. Є. Вальденберга, є неможливим. Водночас вчений підкреслював наявність у Пселла вимоги суворого наукового («геометричного») методу в пізнанні істини. «По мненню Пселла, – зазначав В. Є. Вальденберг, – все другие науки должны взять от математики ее числовой метод и геометрическое доказательство, которые одни только обладают свойством логически принуждать нас к признанию данного положения истинным или ложным»³⁸. Таким чином, В. Є. Вальденберг відзначив унікальну для XI ст. рационалістичну установку в філософії Пселла. Започатковані В. Є. Вальденбергом студії, однак, не отримали розвитку, хоча, як нам здається, його творчість мала певний вплив на формування інтересу до історико-філософських досліджень в радянській візантиністиці. Творчість В. Є. Вальденберга, таким чином, складає певну передавальну ланку між дореволюційним і радянським візантинознавством. Необхідно при цьому зазначити, що вчений, який називав свій метод «історичним ідеалізмом», завжди залишався на позиціях, близьких до «культурно-історичного» напрямку, започаткованого відомим дослідником Ренесансу, Я. Буркхардтом³⁹.

У другій полов. 60-х рр. з'явилася колективна робота «Історія Візантії» за редакцією академіка С. Д. Сказкіна, у створенні якої взяли участь провідні вчені В. М. Лазарев, Н. В. Пігулевська, О. П. Каждан, О. Е. Ліпшиц, О. Ч. Скржинська, М. Я. Сюзюмов, З. В. Удальцова, Г. Г. Літаврін, К. О. Осипова. У цій праці, яка втілила загальну концепцію становлення і розвитку Візантії, першорядне значення приділяється виявленню соціально-економічного підґрунтя явищ

* І. С. Горновій, на жаль, залишилися невідомою публікація цієї праці В. Є. Вальденберга, здійснена В. І. Земсковою: *Вальденберг В. Е. История византийской политической литературы в связи с историей философских течений и законодательства* / Подгот. изд. В. И. Земсковой; Науч. консультант И. П. Медведев. – СПб., 2008. – 536 с. Див. також: Вальденберг В. Е. Государственное устройство Византии до конца VII века / Подг. изд. В. И. Земскова. – СПб., 2008. – 224 с. – Примітка заст. головного редактора.

і подій візантійської історії. Разом з тим в ній докладно висвітлені політичне, правове, ідеологічне та культурне життя Візантійської імперії. У відповідних розділах 2 тому (відповідальний редактор О. П. Каждан) активно залучалися відомості Михаїла Пселла та Іоанна Скилиці⁴⁰.

Глибоке вивчення творчості М. Пселла почалося лише в 70–80-ті рр. і пов'язане воно насамперед з іменами О. П. Каждана, Я. М. Любарського і С. С. Аверинцева. Значний внесок у постановку історико-філософської проблематики у візантійській літературі зробив О. П. Каждан, який ввів поняття «*homo byzantinus*» і пов'язав еволюцію візантійського історіописання з питанням «про людину в літературі». Помітною подією стала публікація книги О. П. Каждана «Культура Візантії». Завдання дослідження полягало в побудові моделі візантійського суспільства в його історичному розвитку. «Помічником» О. П. Каждана при вирішенні цього завдання був Михаїл Пселл, відомості якого широко використовувалися ним для характеристики соціальних зв'язків у Візантійській імперії⁴¹. В іншій роботі О. П. Каждана відомості Пселла широко використовувалися для вивчення соціальної стратифікації Візантії⁴². Після еміграції до США в 1979 р. О. П. Каждан працював у центрі Дамбартон – Окс, де виконав низку цінних досліджень і загальних робіт. Відзначимо, зокрема, його фундаментальний візантинознавчий словник⁴³.

Напрямок, започаткований О. П. Кажданом, отримав подальший розвиток і глибоку розробку в працях його учня, Я. М. Любарського. Дослідження історичної спадщини Михаїла Пселла, яке було виконано Я. М. Любарським, його переклади та публікації джерел заклали підвалини для вивчення візантійської історичної традиції. Позначимо найбільш важливі напрямки пошуків Я. М. Любарського. В їх числі проблема спадкоємності і новаторства у візантійській історичній літературі, питання про ставлення середньовічного історика до джерела, про його взаємини з соціальним середовищем та ін. Хоча в центрі уваги Я. М. Любарського перебувала насамперед творчість Михаїла Пселла, вивчення спадщини візантійського письменника здійснювалося вченим на тлі дослідження загального контексту розвитку суспільно-політичної думки Візантії.

За власним визнанням Я. М. Любарського, Пселл приваблював його неординарними методами створення портретів історичних діячів, які не були властиві середньовічним авторам. Спочатку дослідник був схильний пояснювати цю неординарність особистими здібностями Пселла, які дозволяли йому проникати в людську психологію. При подальшому вивченні візантійської історичної традиції, вчений дійшов висновку, що талант Пселла був не єдиним фактором, який слід брати до уваги при оцінюванні рівня його майстерності. Пселл перебуває на вершині тривалого процесу еволюції візантійської історіографії, стартовий момент якого Я. М. Любарський відносить до VI ст.⁴⁴

Важливим аспектом досліджень Я. М. Любарського є відтворення становища інтелектуалів у візантійському суспільстві. Ця робота проводилася ним на базі копіткого вивчення широкого кола джерел, у тому числі унікальної епістолярної спадщини Пселла. Вчений справедливо зазначав, що листи Пселла – це «людська комедія» Візантії XI ст. Відмінності у відносинах Пселла зі своїми кореспондентами, що визначалися не офіційним становищем людини, а кругом його духовних

інтересів, віддзеркалюють соціальний побут і духовні запити візантійської інтелігенції⁴⁵. Розглядаючи Пселла в його відносинах з сучасниками, Я. М. Любарський активно використовував своєрідний метод психологічного проникнення в особистість і світогляд письменника. Він виявив вплив риторики на стиль і композицію праць Михаїла Пселла, проаналізував елементи раціоналізму і вільнотумства в його філософії історії та загальному світогляді. Дослідження такого роду досить звичайне для текстів Нового часу і у зв'язку з мізерністю джерельної бази фактично не проводиться на матеріалах творів середньовічних авторів.

Окремим сюжетом роздумів Я. М. Любарського були висловлені в зарубіжній історіографії (зокрема, в працях К. Зервуса, Б. Татакіса, Р. Анастасі та ін.) ідеї про те, що творчість візантійського історика можна кваліфікувати як близьку до ренесансного гуманізму. На відміну від західних дослідників, Я. М. Любарський запровадив поняття візантійського передгуманізму та відніс до нього творчість Пселла, поставивши цікаву проблему, яка все ще є дискусійною.

У 80-ті рр. виходили як окремі статті, так і розвідки, що мають відношення до зазначеної проблематики. Ці напрацювання знайшли своє підсумкове втілення в спеціальних дослідженнях у збірці «Культура Візантії». На особливу увагу заслуговують статті Г. Г. Літаврїна, М. В. Бібікова та С. С. Аверинцева, присвячені відповідно розвитку політичної теорії, історичної та філософської думки у Візантії⁴⁶. Серед спостережень Г. Г. Літаврїна відзначимо його слушну тезу про те, що саме Пселлу вдалося відродити античну ідею про державну службу як обов'язок перед суспільством.

Історична методологія Пселла аналізується в нарисі М. В. Бібікова, який підкреслював принцип суб'єктивної організації матеріалу в «Хронографії», нерозривну єдність розвитку історичного процесу і особистості героя, залежність характеру історичної особистості від політичних обставин. Все це, на думку М. В. Бібікова, становить специфічність історизму М. Пселла. Не менш істотними його елементами бачаться досліднику прагнення до свободи від стереотипу, а також уявлення Пселла про індивідуальність розуміння добра і зла. Ці спостереження підводять М. В. Бібікова до підтримки тези Я. М. Любарського про «передгуманістичний» зміст світогляду М. Пселла. До подібного висновку дійшов також А. Д. Алексідзе, який ґрунтовно дослідив риторичні праці візантійського історика⁴⁷.

Окремого розгляду заслуговують спостереження С. С. Аверинцева, оскільки він найбільш систематично дослідив вузькоспеціальне питання про оцінку філософського аспекту творчості візантійського мислителя. З 70-х рр. дослідник включився в згадувану вище загальноєвропейську дискусію з приводу правомірності тверджень про оригінальність філософської концепції Михаїла Пселла, започатковану Х. Хунгером⁴⁸. С. С. Аверинцев приєднався до висновку австрійського візантинознавця про те, що Пселла можна визнати найбільш значним представником візантійського світського, антикізуючого напрямку⁴⁹. Що ж до прямих запозичень у філософських роботах Пселла і загальної компілятивності його текстів, то в цьому відношенні С. С. Аверинцев знайшов можливим врахувати аргументацію Б. Татакіса. Дійсно, французький вчений показав, що більшість філософських трактатів Пселла носять просвітницький характер

і є відповідями на питання, задані йому як педагогу (тобто вони були написані як посібники для учнів і не вимагали оригінальності суджень)⁵⁰.

С. С. Аверинцев вважав, що головне значення діяльності Пселла не в розробці оригінальної філософської системи, а в його просвітницькій і педагогічній роботі. Вчений слушно підкреслював вельми важливий момент просвітницької діяльності візантійця: пселлівські плагіати свідчать про відсутність інтересу і забутисть в його час неоплатонічних творів, які він коментував, повертаючи їх таким чином читачам⁵¹.

Відаючи належне висновкам Я. М. Любарського про співіснування у світогляді Пселла взаємовиключних тенденцій, С. С. Аверинцев піддав сумніву запропонований Я. М. Любарським метод аналізу поглядів Михаїла Пселла, який складається у виявленні нових смислових моментів у копійованих традиційних положеннях⁵².

В нарисі С. С. Аверинцева порушене також питання про своєрідність пселлівського раціоналізму, що його, як зазначалось вище, піднімав свого часу в російській візантиністиці В. Є. Вальденберг. На думку дослідника, незважаючи на відвертий раціоналізм М. Пселла, християнсько-теологічні аспекти його думки жодним чином не зводилися до дипломатії, до тактичних вивертів, а християнство, безсумнівно, «было включено для Пселла ... в число правил трудной интеллектуальной игры, искренне занимавшей его ум»⁵³. У цілому С. С. Аверинцев справедливо вважав оцінку місця Пселла в історії філософії завданням вельми складним і актуальним.

Як у С. С. Аверинцева, так і у низки інших дослідників (щойно були наведені погляди Я. М. Любарського, М. В. Бібікова), до візантійської культури XI ст. застосовуються терміни «гуманізм», «передгуманізм», «ренесанс». В рамках стислого нарису не є можливим розгортати дискусію з приводу їхньої правомірності. Зауважимо лише, що відповідне культурне явище фахівець в галузі візантійської естетики В. В. Бичков запропонував назвати «класицистським»⁵⁴. На наш погляд, цей термін точніше віддзеркалює сутність процесів, які розгорталися в візантійській культурі цієї доби.

Завершуючи огляд вивчення творчості Пселла в радянський період, відзначимо наступне. Між радянським і російським візантинознавством існує певна спадкоємність в плані дослідження історико-філософської та політичної теорії Михаїла Пселла. В радянський період суттєво розширилася джерельна база пселлознавства, зокрема, за рахунок масштабного залучення епістолярної спадщини візантійського автора. Значним досягненням цього періоду стало наукове видання перекладів російською мовою основних його творів. Новими напрямками розвідок на цьому етапі стали студії, присвячені місцю та ролі інтелектуалів у суспільстві та значенню їх просвітницької діяльності. В цілому для радянської історіографії характерний набагато більший, ніж для зарубіжної, інтерес до соціального аспекту політичних і методологічних поглядів Пселла.

Якщо спробувати виділити найбільш помітну тенденцію в розвитку сучасного візантинознавства взагалі і пселлознавства зокрема, то можна насамперед констатувати поширення наратологічних підходів. Біля витоків наратології знаходяться, як відомо, структуралістські концепції Р. Барта. У роботах такої

методології активно застосовуються категорії, введені Ж. Дерріда (деконструкція, письмо, дифферанс, слід, дискурс та ін.)⁵⁵. Слід зазначити, що одним з першопрохідців у цій області поряд з англійською дослідницею Р. Макрідес вважається Я. М. Любарський⁵⁶. Ще 1996 р. у статті «Історик в історії» Р. Макрідес зацікавилася проблемою авторської присутності в «Хронографії» і позначила напрями історико-літературознавчих досліджень текстів Пселла⁵⁷. Програмною, однак, стала опублікована у 1998 р. в норвезькому журналі «Symbolae Osloenses» робота Я. М. Любарського «Дослідження джерел та / або літературознавство: наративні структури у візантійських історичних творах», в якій був запропонований аналітичний нарис розвитку візантійської літератури, присвячений ролі літературної критики у виявленні наративних структур візантійського історіописання⁵⁸.

Як і дослідникам попереднього періоду, сучасному поколінню візантиністів у високій мірі притаманне прагнення до переосмислення поглядів, які були висловлені раніше, до відкриття нових аспектів досліджень, до залучення нових джерел, до виправлення припущених помилок. Ще однією важливою тенденцією сучасної історіографії є об'єднання зусиль вчених різних країн для виконання комплексних проектів, незалежно від методологій і підходів. Результатом таких зусиль стають численні тематичні збірки статей, серед яких слід відзначити публікації, які з'явилися в рамках проекту «Середньовічне Середземномор'я», а також виконані паризьким «Центром досліджень з історії Візантії» і британським «Товариством заохочення до візантійських досліджень».

В рамках проекту «Середньовічне Середземномор'я» в 2006 р. вийшла 61-а збірка робіт візантинознавців під назвою «Читаючи Михайла Пселла», присвячена трактуванню творчості візантійського автора. Головна думка, що об'єднує видані в ній роботи, зводиться в основному до необхідності нових прочитань «Хронографії» та інших творів Пселла в контексті вже досягнутого⁵⁹. Зазначена вище тенденція широкого використання наратологічних підходів виявилася в цій збірці у повній мірі. На особливу увагу заслуговує стаття Е. Калделліса «Роздуми про майбутнє пселлознавства, з врахуванням його Енкомію Матері», в якій викладається його бачення сучасного стану вивчення творчості Михайла Пселла і перспектив його подальшого розвитку. Вважаючи, що Пселл повинен бути віднесений до «авангарду європейського середньовіччя та інтелектуальної історії»⁶⁰, Е. Калделліс виділяє найбільш актуальні завдання пселлознавства: необхідність нових кваліфікованих перекладів і коментарів праць Пселла; ретельна атрибуція його текстів; дослідження особливостей лексики; поглиблене вивчення історико-філософської спадщини.

Одним із стрижневих моментів статті Е. Калделліса є спостереження про якісні методологічні зміни в візантинознавстві, яке, на думку вченого, нарешті, досягло рівня історіографії межі XX і XXI ст. Грецький автор має на увазі перш за все використання при аналізі творів Пселла наратологічних прийомів. Проте варто відзначити, що роздуми про наратологічні методи вивчення стилю Михайла Пселла приводять його до спостереження про те, що ця методологія лише «заново» відкриває давно запропоновані грецькою риторикою прийоми роботи з текстом⁶¹. Це протиріччя є безсумнівним свідченням складних методологічних пошуків, які ведуться по різних напрямках.

Окремі аспекти творчості Пселла вивчаються із застосуванням наратологічного інструментарію С. Папайоанну, А. Літлвудом, К. Ангеліді, Д. Краллісом, Д. Даффі та іншими авторами, чиї статті містяться в згаданій вище 61-ій збірці праць візантинознавців⁶². Для цілей даної роботи найбільший інтерес серед статей збірки має робота Д. Кралліса «Атталіат як читач Пселла», в якій досліджується вплив «Хронографії» Михайла Пселла на «Історію» Михайла Атталіата. Для аналізу обрано тільки один з епізодів обох творів: опис царювання Романа Діогена, в характеристиці якого візантійські історики кардинально розходяться. Активне застосування Д. Краллісом категорії «деконструкція» може створити у читача враження, що головним завданням Атталіата було «руйнування штампів оповіді» Пселла. Проте в результаті зіставлення текстів Д. Кралліс приходить до висновку про те, що співпадіння і розбіжності обох авторів визначаються їх методологічними установками і політичними цілями⁶³. Таким чином, наратологічний інструментарій має тут значною мірою характер декорації, а не працюючого механізму дослідження. Разом з тим поставлені Д. Краллісом питання і окреслені ним напрями подальшої обробки текстів обох творів здаються вельми перспективними.

Автор іншої цікавої статті цієї збірки, присвяченої пам'яті Я. М. Любарського, відомий грецький візантиніст С. Папайоанну, який працює в Дамбартон-Окс, аналізує естетику образного мовлення Михайла Пселла. На даний момент вчений реалізує декілька тісно пов'язаних проектів, що стосуються творчості Пселла. Перш за все, відзначимо, що він разом із зберігачем колекції візантійських джерел «Анастос» і дослідником з університету Нотр-Дам (США) Д. Дженкінсом взяв активну участь в тематичному виданні робіт Пселла, ініційованому Е. Калделлісом⁶⁴.

Сам Д. Дженкінс є автором цікавої статті про генетичні зв'язки між філософією Пселла, Прокла і Платона. Він знаходить лінії спільності між ними і виводить ряд положень Пселла від платонового «Парменіда»⁶⁵. Філософська концепція Пселла та її витоки продовжують привертати увагу низки інших дослідників⁶⁶.

Варіант нового прочитання «Хронографії» пропонується у статті англійського вченого М. Джеффріса «Пселл та «його» імператори: факти, вигадка та жанр», опублікованій в матеріалах 40-го весняного симпозіуму британського «Товариства заохочення до візантійських досліджень». М. Джеффріс зробив спробу встановити, наскільки матеріал листів і малих творів Пселла підкріплює або підриває оповідь («narrative») «Хронографії», читаючи, за його висловом, «Пселла проти Пселла»⁶⁷. Виконуючи «деконструкцію» тексту для розгляду одних і тих самих подій «з різних точок зору або різних літературних платформ», М. Джеффріс вдається, проте, перш за все до традиційного порівняльного методу. Цей метод дозволяє йому відкрити цікаві деталі, що стосуються придворної кар'єри Пселла, в той час як проголошені ним принципи наратологічного дослідження і тут швидше залишаються декларацією і часом ускладнюють виклад.

«Наратологічні механізми» творчості Пселла досліджуються в новітній час також Є. Вріес ван дер Вельден, Е. Піч, К. Аманді, Г. М. Греко, С. Ефтіміадісом, К. Мак Лареном, Р.-І. Ліліє та ін.⁶⁸

Пселлознавчі дослідження ведуться на даний час і давно апробованими методами. Можна умовно виділити основні напрями найбільш інтенсивних пошуків: уточнення фактів біографії візантійського мислителя; виправлення помилок «Хронографії» та інших текстів Пселла, допущених при попередніх публікаціях, використання відомостей «Хронографії» для різних досліджень.

На початку поточного століття вчені знову поставили під питання загально-новизнану раніше дату смерті візантійського історика. Ініціатором став німецький вчений А. Шмінк, а грецький дослідник А. Карпозіос детально розглянув цей сюжет⁶⁹. Останній піддав сумніву правомірність давно встановлених фактів і дат. Наведена ним аргументація про неможливість розташовувати дату смерті візантійського автора після 1097 р. видається, однак, непереконливою, і насамперед тому, що він ігнорує значну частину доказів на користь датування, яке ним спростовується.

Окремі аспекти біографії та світогляду Пселла досліджуються в роботах італійського вченого Ф. Лауріцена. Аналізовані ним матеріали дозволяють більш чітко виявити подвійність богословських і філософських поглядів візантійського вченого⁷⁰.

Французький вчений Ж.-Кл. Рідінгер також досліджує біографію і етапи політичної та наукової кар'єри візантійського мислителя. Йому вдалося встановити багато цікавих деталей і висловити ряд цінних спостережень, серед яких відзначимо, перш за все, діяльність Пселла в якості іпата філософів. Близькою тематично є робота французького візантинознавця Е. Лімузена⁷¹. Ж.-Кл. Рідінгер виконав також скрупульозну роботу з філолого-історичного аналізу «Хронографії» в традиційному ключі. У роботі здійснено глибокий аналіз помилок, допущених при публікації цього тексту, і виявлений величезний потенціал подальших досліджень такого роду на шляху більш глибокого розуміння змісту «Хронографії»⁷².

На цьому ж терені виконує багатосторонню роботу німецький візантинознавець Д. Райнш. Піддаючи глибокій критиці перші видання «Хронографії» грецькою мовою, Д. Райнш виявляє також численні похибки пізніших перекладів. Дослідник залучає досить різноманітний історичний матеріал, який значною мірою уточнює контекст описуваних в «Хронографії» подій⁷³. В ході роботи з різними перекладами і виданнями «Хронографії» Д. Райнш здійснив також успішну спробу реконструювати обставини відображеної в ній битви при Нікеї 1057 р. між військами бунтівного Ісаака I Комніна і імператорською армією Михайла VI⁷⁴.

«Хронографія» та інші твори Пселла продовжують залишатися одними з базових наративних джерел з історії Візантії XI ст., у зв'язку з чим чимало дослідників багатьох методологічних напрямів використовують її для робіт різної тематики. Інтенсивно експлуатується «Хронографія» у статті грецького дослідника Т. Лунгіса, в якій запропоновано аналіз взаємовідносин між візантійськими імператорами, народом і Сенатом⁷⁵. У роботах А. Г. Саввідіса, С. Вріоніса, А. Е. Лайу, К. Холмс, П. Агапітоса, які з'явилися після 2000 р., праці Пселла залучені для аналізу загальних тенденцій візантійської історіографії, для дослідження природи імператорської влади, для відтворення істотних деталей важливих епізодів візантійської історії та ін.⁷⁶

Щодо дослідників України і Росії, то в даний час Пселл приваблює перш за все як філософ. Певне місце поглядам Пселла у своїй загальній праці з історії візантійської філософії (богословського характеру) відвів В. М. Лур'є. Він поставив питання про можливий вплив праць Максима Сповідника на загальнофілософську концепцію Михаїла Пселла⁷⁷. Проте в роботі не міститься ані порівняння, ані аналізу відповідних текстів. Таке співставлення могло б відкрити якийсь додатковий аспект в дослідженні філософського світогляду Пселла, проте на даний момент можна говорити лише про постановку проблеми. З'явилися праці, де приділено увагу філософським поглядам Михаїла Пселла і в Україні. Такою є узагальнююча монографія Ю. Чорноморця, кілька сторінок якої відведено творчості видатного візантійця. Основні положення Ю. Чорноморця мають констатуючий характер⁷⁸.

Отже, вивчення творчості Михаїла Пселла ведеться вже понад п'ять століть і розпадається на кілька етапів. Перші європейські історики, яких прийнято називати ерудитами, витратили чимало зусиль на пошуки і збереження праць візантійського мислителя. Найбільш важливою їх заслугою можна вважати видання та перші спроби коментування творів Пселла. Дещо згаслий в XVIII ст. інтерес до Пселла відродився у другій пол. XIX ст. в працях істориків доби класичного романтизму та позитивізму. Саме в цей час ставиться проблема історизму у творчості Пселла, починається активне вивчення «Хронографії» і закладаються підвалини наукового дослідження праць Пселла в Західній Європі та Росії. Особливу епоху в пселлознавстві становить XX ст., коли удосконалюється джерелознавчий інструментарій і виконуються переклади праць Пселла європейськими мовами. Разом з тим формуються нові підходи до вивчення творчості Пселла, пов'язані в Західній Європі з методологією школи Анналів, а в радянській історіографії – з соціально-економічним аналізом явищ ідеології та культури. Підсумком цього періоду є більш глибоке розуміння витоків світогляду візантійського мислителя, його залежності від соціального і культурного середовища. Для сучасного пселлознавства характерним є поєднання традиційних методологій з новітніми (наратологічними) підходами, запозиченими з арсеналу філологічних наук. Використання наратологічних прийомів свідчить насамперед про інтенсивний методологічний пошук, який ще далекий від завершення.

Підкреслимо, що в працях сучасних дослідників присутня думка про те, що нове прочитання Пселла і комплексне вивчення корпусу його рукописів в сукупності з вивченням спадщини інших представників візантійської культури є магістральною лінією подальшого розвитку візантинознавства в цілому.

¹ *Allatius L. De Psellis et eorum scriptis diatribe.* – Hamburgi, 1793. – 250 p. – (Bibliothecae Graecae; lib. V).

² *Ibid.* – P. 43–45, 52.

³ *Ibid.* – P. 42.

⁴ *Μιχαήλ Ψέλλος.* Εκατονταετηρίς Βυζαντινής ιστορίας (976–1077) // Συλλογή ανεκδότων μνημείων της ελληνικής ιστορίας : 7 τ. / [επισ. Κ. Ν. Σάθας]. – Αθήνα; Παρίσι. – Τ. Δ'(4). – 1874. – Σ. 3–299. – (Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη).

- ⁵ Σάθθα Κ. Ν. Προλόγος // Μιχαήλ Ψέλλος. Συλλογή ανεκδότων μνημείων της ελληνικής ιστορίας : 7 τ. ; [επιστ. Κ. Ν. Σάθθα]. – Αθήνα; Παρίσι. – Τ. Δ' (4). – 1874. – Σ. XXXVI–XXXVIII.
- ⁶ Rambaud A. Michel Psellos, philosophe et homme d'état au XIe siècle. Sa vie et ses oeuvres d'après les récentes publications de M. Constantin Sathas. – Paris, 1877. – 42 p.
- ⁷ Васильевский В. Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII веках // Труды В. Г. Васильевского: в 4 т. – СПб., 1908–1930. – Т. 1. – 1908. – С. 304–312.
- ⁸ Безобразов П. В. Византийский писатель и государственный деятель Михаил Пселл // Две книги о Михаиле Пселле. – СПб., 2001. – С. 11–182.
- ⁹ Там само. – С. 15.
- ¹⁰ Там само. – С. 182.
- ¹¹ Успенский Ф. И. Очерки по истории византийской образованности. – СПб., 1891. – С. 151–175.
- ¹² Васильев А. А. История Византийской империи: в 3 т. ; [пер. с англ. А. Г. Грушевой]. – СПб., 2000. – Т. 1. – 2000. – 510 с.
- ¹³ Krumbacher K. Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des Ostroemischen Reiches. – München, 1891. – P. 435.
- ¹⁴ Iorga N. Médaillons d'histoire littéraire byzantine // Byzantion. – 1926. – Т. III. – P. 18.
- ¹⁵ Neumann C. Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen. – Leipzig : Duncker et Humblot, 1894. – 121 p.
- ¹⁶ Безобразов П. В. C. Neumann, Die Weltstellung des byzanünisclien Reiches vor den Kreuzzügen: [рецензия] // ВВ. – 1894. – Вып. 1. – С. 721–723.
- ¹⁷ Neumann C. Вказ. праця. – P. 82.
- ¹⁸ Rhodius B. Beiträge zur Lebensgeschichte und zu den Briefen des Psellos / B. Rhodius // Beilage zu dem Programme des königlichen Gymnasiums zu Plauen, V. – Ostern, 1892. – P. 148–151.
- ¹⁹ Zervos Ch. Un Philosophe néoplatonicien du XIe siècle: Michel Psellos, sa vie, son œuvre, ses luttes philosophiques, son influence. – Paris, 1920. – P. 70–75.
- ²⁰ Renauld E. Étude de la langue et du style de Michel Psellos. – Paris, 1920. – 614 p.
- ²¹ Hussey J. Michael Psellus, the Byzantine Historian // Speculum. – 1935. – Vol. 10. – № 1. – P. 82–81.
- ²² Byzantium in the year 1000 / [ed. P. Magdalino]. – Boston; Köln, 2003. – P. 90.
- ²³ Takakis B. La philosophie byzantine. – Paris, 1949. – P. 129–210.
- ²⁴ Joannou P. Aus den unedierten Schriften des Psellos: Das Lehrgedicht zum Messopfer und der Traktat gegen die Vorbestimmung der Todesstunde // BZ. – 1958. – Vol. 51. – P. 1–14; Joannou P. Psellos et le monastère Tà Ναρσού // BZ. – 1951. – Vol. 44. – P. 283–290.
- ²⁵ Hunger H. Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner. 2 bd. – München, 1978. – Bd. I. – 1978. – P. 21.
- ²⁶ Anastasi R. Sulla fine dell'epistola di Psello a Giovanni Xifilino // Byz. – 1998. – Vol. 58. – № 2. – P. 455–456.
- ²⁷ Anastasi R. Studi sulla 'Chronographia' di Michele Psello (Testi e studi di storia antica). – Catania, 1969. – P. 79.
- ²⁸ Ibid. – P. 121.
- ²⁹ Corno (del) D. Introduzione // Michele Psello. Imperatori di Bisanzio: (cronografia) ; [introd. di Corno D.]. – Milan, 1984. – Vol. I. – P. XIII–XLIII.
- ³⁰ Κριαράς Ε. Ο Μιχαήλ Ψέλλος // Byzantina. – 1972. – Т. 4. – Σ. 126.
- ³¹ Gadolin A. A Theory of History and Society with special reference to the Chronographia of Michael Psellos: 11-th Century Byzantium. – Stockholm; Göteborg; Uppsala, 1970. – P. 22.
- ³² Kaldellis A. The Argument of Psellus «Chronographia». – Leiden; Boston; Köln, 1999. – P. 7–8.
- ³³ Lemerle P. Cinq études sur le XIe siècle byzantin. – Paris, 1977. – P. 195–248.
- ³⁴ Garland L. The life and ideology of Byzantine women: a further note on conventions of behavior and social reality as reflected in eleventh and twelfth century historical sources // Byzantion. – 1988. – Vol. 58. – № 2. – P. 361–393.
- ³⁵ Angold M. The Autobiographical Impulse in Byzantium // DOP. – 1998. – Vol. 52. – P. 225–257.
- ³⁶ Рукописное наследие русских византинистов в архивах Санкт-Петербурга / [под ред. И. П. Медведова]. – СПб., 1999. – С. 422–423.
- ³⁷ Вальденберг В. Философские взгляды Михаила Пселла // Византийский сборник. – М.; Л., 1945. – С. 249–256.
- ³⁸ Там само. – С. 251.

- ³⁹ Володарский В. М. Якоб Буркхардт. Жизнь и творчество // Буркхардт Я. Культура Возрождения в Италии. – М., 1996. – С. 521–540.
- ⁴⁰ История Византии: в 3 т. / [под ред. акад. С. Д. Сказкина]. – М., 1967. – Т. 2.
- ⁴¹ Каждан А. П. Культура Византии. – М., 1968.
- ⁴² Каждан А. П. Социальный состав господствующего класса Византии XI–XII веков. – М., 1974.
- ⁴³ Oxford Dictionary of Byzantium: 3 vol. ; [ed. A. P. Kazhdan]. – New York; Oxford, 1991.
- ⁴⁴ Liubarskij J. N. Man in Byzantine Historiography from John Malalas to Michael Psellos // DOP. – 1992. – Vol. 46: Homo Byzantinus: Papers in Honor of Alexander Kazhdan. – P. 177–178.
- ⁴⁵ Любарский Я. Н. Михаил Пселл: личность и творчество. К истории византийского предгуманизма // Две книги о Михаиле Пселле. – СПб., 2001. – С. 338.
- ⁴⁶ Литаврин Г. Г. Политическая теория в Византии с середины VII до начала XIII в. // Культура Византии. – Т. 2. – М., 1989. – С. 59–89; Бибииков М. В. Развитие исторической мысли // Культура Византии. – Т. 2. – М., 1989. – С. 89–129; Аверинцев С. С. Философия VIII–XII вв. // Культура Византии. – Т. 2. – М., 1989. – С. 36–58.
- ⁴⁷ Алексидзе А. Д. Литература XI–XII вв. // Культура Византии. – Т. 2. – М., 1989. – С. 154.
- ⁴⁸ Hunger H. Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner. – 2 bd. – München, 1978. – Bd. I. – 1978. – P. 21
- ⁴⁹ Аверинцев С. С. Вказ.праця. – С. 51.
- ⁵⁰ Tatakis B. La philosophie byzantine. – Paris : Presses Universitaires, 1949. – P. 163.
- ⁵¹ Аверинцев С. С. Вказ.праця. – С. 52.
- ⁵² Там само. – С. 50.
- ⁵³ Там само. – С. 55–57.
- ⁵⁴ Бычков В. В. Малая история византийской эстетики. – К., 1991. – С. 236.
- ⁵⁵ Косиков Г. К. Ролан Барт – семиолог, литературовед // Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. – М., 1989. – С. 3–45; Ильин И. П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. – М., 1996. – С. 10–46.
- ⁵⁶ Holmes C. Basile II and the governance of the Empire (976–1025). – Oxford, 2005. – P. 114; Krumbacher K. Ibid. – P. 77.
- ⁵⁷ Macrides R. The Historian in the History // Philellin: Studies in Honour of Robert Browning. – Venice, 1996. – P. 205–224.
- ⁵⁸ Ljubarskij J. Quellenforschung and/or Literary Criticism: Narrative Structures in Byzantine Historical Writings // Symbolae Osloenses. – 1998. – Vol. 73. – P. 5–73.
- ⁵⁹ Barber Ch. Foreword // Reading Michael Psellos. – Leiden; Boston, 2006. – P. IX.
- ⁶⁰ Kaldellis A. Thoughts on the future of Psellos–studies, with attention to his Mother’s Encomium // Reading Michael Psellos ; [ed. Ch. Barber, D. Jenkins]. – Leiden; Boston, 2006. – P. 228.
- ⁶¹ Ibid., – P. 230.
- ⁶² Papaioannou S. Animated Statues: Aesthetics and Movement // Reading Michael Psellos. – Leiden; Boston, 2006. – P. 95–116; Littlewood A. Imagery in the Chronographia of Michael Psellos // Reading Michael Psellos. – P. 13–56; Angelidi C. The Writing of Dreams: A Note on Psellos’ Funeral Oration for his Mother // Reading Michael Psellos. – P. 153–166; Krallis D. Attaleiates as a Reader of Psellos // Reading Michael Psellos. – P. 167–192; Duffy J. Dealing with the Psellos corpus: from Allatius to Westerink and the Bibliotheca Teubneriana // Reading Michael Psellos. – P. 1–12.
- ⁶³ Krallis D. Ibid., – P. 190–191.
- ⁶⁴ Mothers and Sons, Fathers and Daughters: The Byzantine Family of Michael Psellos. – Notre Dame, 2006.
- ⁶⁵ Jenkins D. Psellos’ conceptual precision // Reading Michael Psellos. – P. 132.
- ⁶⁶ Duffy J. Hellenic Philosophy in Byzantium and the Lonely Mission of Michael Psellos // Byzantine Philosophy and its ancient sources ; [ed. I. Ierodiakonou]. – Oxford, 2002. – P. 139–156; Delli E. Entre compilation et originalité. Le corps pneumatique dans l’oeuvre de Michel Psellos // The Libraries of the Neoplatonists. – Leiden; Boston, 2007. – P. 211–229.
- ⁶⁷ Jeffreys M. Psellos and “his” Emperors: Facts, Fiction and Genre // Byzantine History as Literature: Papers from the Fortieth Spring Symposium of Byzantine Studies, The Centre for Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies of the University of Birmingham April 2007. – Aldershot, 2010. – P. 73.
- ⁶⁸ Vries-van der Velden de E. La lune de Psellos // BS. – 1996. – Vol. 57. – P. 239–256; Vries-van der Velden de E. The Letters of Michael Psellos, Historical Knowledge and the Writing of History

- Writing of History // *L'epistolographie et la poésie épigrammatique: Projets actuels et questions de méthodologie* Actes de la 16e Table ronde du XXe Congrès international des Études byzantines. – 2003. – P. 121–135; *Pietsch E.* Die Chronographia des Michael Psellos: Kaisergeschichte, Autobiographie und Apologie. – Wiesbaden, 2005; *Pietsch E.* Αυτοβιογραφικά και απολογητικά στοιχεία στην ιστοριογραφία: Ἡ Χρονογραφία τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ // *L'écriture de la mémoire: La littérature de l'historiographie.* Actes du colloque international sur la Littérature Byzantine, Nicosie 6–8 mai 2004. – Paris, 2006. – P. 267–280; *Amande C.* Παρηγσία ε θωπεία nella 'Chronographia' di Psello // *Categorie linguistiche e concettuali della storiografia bizantina: atti della quinta Giornata di studi bizantini*, (Napoli, 23–24 aprile 1998). – Naples, 2000. – P. 159–165; *Greco G. M.* Esempi di moduli narrativi epico-tragici nella Chronographia di Michele Psello // *Categorie linguistiche e concettuali della storiografia bizantina: atti della quinta Giornata di studi bizantini*, (Napoli, 23–24 aprile 1998). – Naples, 2000. – P. 167–176; *Efthymiadis S.* Michael Psellos and the Death of Romanos III (Chronographia III. 26): a Failed Bath of Regeneration and a Non-Ascent from Hades // *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur, Festschrift für Günther Prinzing.* – Wiesbaden, 2005. – P. 255–265; *McCartney E.* The Use of Metaphor in Michael Psellos' Chronographia // *Byzantine Narrative: Papers in Honour of Roger Scott.* – Melbourne, 2006. – P. 84–91; *Lilie R.-J.* Fiktive Realität: Basileios II und Konstantinos VIII in der «Chronographia» des Michael Psellos // *Theatron. Rhetorische Kultur in Spätantike und Mittelalter.* – Berlin; New York, 2007. – P. 211–222.
- ⁶⁹ *Schminck A.* Zum Todesjahr des Michael Psellos // *BZ.* – 2001. – Vol. 94. – Is. 1. – P. 190–196; *Karpozilos A.* When did Psellus die? The evidence of the Dioptra // *BZ.* – 2003. – Vol. 96. – Is. 2. – P. 671–677.
- ⁷⁰ *Lauritzen F.* Psellos and the Nazireans / F. Lauritzen // *Revue des études byzantines.* – 2006/07. – Vol. 64–65. – P. 359–364; *Lauritzen F.* Psellos' early career at court: a secretis and Protoasecretis (1034–1042) // *BB.* – 2009. – Вып. 68. – С. 135–142; *Lauritzen F.* The Depiction of Character in the "Chronographia" of Michael Psellos. – New-York, 2005.
- ⁷¹ *Riedinger J.-C.* Quatre étapes de la vie de Michel Psellos // *REB.* – 2010. – Vol. 68. – P. 5–60; *Limousin E.* L'entrée dans la carrière à Byzance au XIe siècle: Michel Psellos et Jean Skylitzès // *Le prince, l'argent, les hommes au Moyen Age.* – Rennes, 2008 – P. 67–76.
- ⁷² *Riedinger J.-Cl.* Remarques sur le texte de la Chronographie de Michel Psellos (1) // *Revue des études byzantines.* – 2005. – Vol. 63. – P. 97–126; *Riedinger J.-Cl.* Remarques sur le texte de la Chronographie de Michel Psellos (2) // *Revue des études byzantines.* – 2006/07. – Vol. 64–65. – P. 205–253.
- ⁷³ *Reinsch D. R.* Emendationsvorschläge zur Chronographia des Michael Psellos // *BZ.* – 2007. – Vol. 100. – Is. 1. – P. 739–777; *Reinsch D. R.* Weitere Vorschläge zur Korrektur des Textes von Michael Psellos, Chronographia // *Medioevo Greco.* – 2011. – Vol. 11. – P. 204–224.
- ⁷⁴ *Reinsch D. R.* Pselliana // *BZ.* – 2007. – Vol. 100. – Is. 1. – P. 147–155.
- ⁷⁵ *Lounghis T.* The Byzantine historians on politics and people from 1042 to 1081 // *Byzantion.* – 2002. – Vol. 72. – № 2. – P. 381–403.
- ⁷⁶ *Savvidis A.* Βυζαντινό ιστοριογραφικό πεντάπτυχο: Προκόπιος, Μιχαήλ Ψελλός, Άννα Κομνηνή, Ιωάννης Κίνναμος, Γεώργιος Σφραντζής. Συμβολή για τούς ιστοριογράφους και την εποχή τους. – Athens, 2001; *Vryonis S.* Byzantine DEMOKRATIA and the Guilds in the Eleventh Century // *DOP.* – 1963. – Vol. 17. – P. 303–308; *Vryonis S.* Michael Psellus, Michael Attaleiates: The Blinding of Romanos IV at Kotyiaion (29 June 1072) and His Death on Proti (4 August 1072) // *Porphyrogenita: Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides.* – Aldershot, 2003. – P. 3–14; *Vryonis S.* The Greek and Arabic sources on the Eight Day Captivity of the Emperor Romanos IV in the camp of the Sultan Alp Arslan after the Battle of Mantzikert // *Novum Millennium. Studies in Byzantine history and culture dedicated to Paul Speck*, 19 December 1999. – Aldershot, 2001. – P. 439–450; *Laiou A. E.* The Emperor's Word: Chrysobulls, Oaths and Synallagmatic Relations in Byzantium (11th–12th c.) // *TM.* – 2002. – Vol. 14. – P. 347–362; *Holmes C.* Basile II and the governance of the Empire (976–1025). – Oxford, 2005; *Agapitos P.* Public and private death in Psellos: Maria Skleraina and Styliane Psellaina // *BZ.* – 2008. – Vol. 101/2. – P. 555–607.
- ⁷⁷ *Лурье В. М.* История византийской философии. Формативный период. – СПб., 2006. – С. 495–497.
- ⁷⁸ *Чорноморець Ю.* Візантійський неоплатонізм від Діонісія Ареопажита до Геннадія Схолярія. – К., 2010. – С. 350–352.